

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ЯК БАЗОВОЇ ПОТРЕБИ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу проблеми розвитку феномена психологічної захищеності як базової потреби особистості. Показано, що психологічну захищеність особистості можна розглядати як поєднання двох груп змінних (внутрішньої позиції і зовнішніх умов), яке динамічно залежить від простору і часу, а сама психологічна захищеність є результатом успішної адаптації особистості до нових умов її розвитку.

Ключові слова: психологічна захищеність, потреба особистості, адаптація особистості, умови розвитку особистості.

Пошук психологічних ресурсів людини, які забезпечують збереження її психічного здоров'я і благополуччя в ситуаціях, що знаходяться в континуумі "важка життєва ситуація – екстремальна ситуація" відбитий сьогодні достатньо широко в наукових дослідженнях, як фундаментальних, так і прикладних. Разом з тим, хочеться відзначити, що, не дивлячись на існування великої кількості досліджень опірності і стійкості особистості прикладного характеру, де відбиті особливості подолання ситуацій, різних по характеру і тяжкості наслідків для людини, все ж таки залишаються і ті проблемні області, які потребують уваги фахівців.

Існування психологічних особливостей, що забезпечують психологічну захищеність особистості в будь-яких умовах як її базову потребу є частиною наукового напрямку, що вивчає здатність людини зберігати відносно психологічне, психічне благополуччя не тільки всупереч психотравмуючим життєвим ситуаціям, але й в умовах відносно спокійного перебігу подій. Феномен, який відображає властивість психіки людини зберігати цілісність всупереч травмуючій ситуації, може позначатися по-різному, серед назв, що найчастіше зустрічаються, – опірність, стійкість, життєстійкість, витривалість. Але незалежно від вибраного дослідником поняття, фактично кожного разу вирішується питання про те, що саме робить людину стійкою або уразливою до тієї або іншої негативної дії, а також те, які критерії, що дозволяють охарактеризувати особистість як таку, що володіє високим рівнем опірності або ж віднести її до групи ризику. Переживання відчуття психологічної захищеності особистості ми розглядаємо як критерій, що дозволяє визначити її високий рівень стійкості або ж, навпаки, уразливості до психотравмуючої дії.

У дослідженнях І.А.Баєвої захищеність розглядається у зв'язку з проблемою безпеки особистості і суспільства, безпека (біологічна, екологічна, правова, політична, соціальна, в надзвичайних ситуаціях) розкривається через захищеність суб'єкта від яких-небудь негативних дій навколишнього середовища [1]. Високий рівень захищеності особистості розглядається автором як один з показників психологічної безпеки середовища, серед яких також І.А. Баєва виділяє задоволеність суб'єктів основними характеристиками взаємодії і позитивне відношення до неї.

У пошуках внутрішніх ресурсів, що забезпечують психологічну захищеність як базову потребу, а, отже, і опірність особистості зовнішнім та внутрішнім несприятливим чинникам, ми звернулися до існуючих теоретичних підходів і емпіричних матеріалів, накопичених в рамках цих підходів, які пояснюють механізми опірності людини екстремальним і важким життєвим ситуаціям.

Психологічна захищеність визначається як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб і забезпеченості власних прав в будь-якій, навіть несприятливій ситуації, та оцінюється в термінах переживання відчуття захищеності або незахищеності. У психологічних дослідженнях (вітчизняних і зарубіжних) феномен психологічної захищеності практично не виступає предметом спеціального розгляду; зазвичай до нього звертаються у зв'язку з вивченням проблеми психологічного захисту і, перш за все, захисних механізмів і розглядають захищеність як результат їх дії. При цьому термін "захищеність" часто зустрічається в спеціальній літературі, де він пов'язується з такими поняттями, як безпека, довіра, упевненість, психоемоційна стабільність, задоволеність, комфортність і ін. Проблема визначення основних детермінант психологічної захищеності як умови буття і розвитку особистості, є гостро актуальною в загальній психології. Недостатня теоретична розробленість і незабезпеченість вирішення практичних завдань визначають актуальність цього наукового дослідження.

Загальною методологічною основою нашої наукової позиції є ідея про розвиток і буття особистості залежно від трьох чинників: природжених особливостей; зовнішніх умов; внутрішньої позиції людини, що саморозвивається.

У своєму дослідженні ми безпосередньо орієнтуємося на теоретичне тлумачення чинників, що визначають психічний розвиток [3, 4, 6]. Зовнішні умови можуть або сприяти психічному і особистісному розвитку суб'єкта, або депривувати можливості його повноцінного психічного і особистісного зростання. В той же час внутрішня позиція суб'єкта може впливати на розвиток так званого відчуття захищеності і суспільне визнання або спотворювати ціннісні орієнтації і приводити до асоціальних позицій і поведінки.

Ми вважаємо, що наше дослідження психологічної захищеності як базової потреби може бути продуктивним лише при орієнтуванні на все три вищезгадані чинники.

Наступною ідеєю, що визначає нашу теоретичну позицію, є положення про людину як сукупність двох початків, що історично формуються: людина як соціальна одиниця; людина як унікальна особистість. Обидва ці початки і створюють в людині загальне і унікальне [4].

Третя ідея, яка вибудовує теоретико-методологічну основу нашого дослідження, орієнтована на розуміння основ психологічної захищеності як результату розв'язання проблеми формування відчуття базової довіри на ранніх етапах онтогенеза (Е.Еріксон) і проблем забезпечення продуктивної адаптації до життя в процесі взаємодії дитини з середовищем (Л.С. Виготський; С.Л. Рубінштейн, Ж. Піаже).

Ми виходимо з того, що психологічна захищеність особистості виступає внутрішньою умовою: 1 – забезпечення адаптації, розвитку соціальної компетентності і, отже, формування в людині орієнтації на те, щоб "бути як всі" в контексті позитивних соціальних очікувань (соціальна одиниця), 2 – розвитку відчуття особистості і внутрішньої позиції по відношенню до самого себе як унікальної особистості.

Психологічна захищеність особистості забезпечується організацією наступних основоположних чинників:

- внутрішня позиція: самостійність, активність, готовність самої особистості до освоєння соціального простору і обов'язків; делегування собі відповідальності за себе, своїх близьких, суспільство, в якому вона живе;

- зовнішні умови: державні гарантії прав особистості на всі види захищеності, включаючи її психологічну захищеність;

- усвідомлення психологічно незахищеною особистістю сутнісної необхідності включення в практику свого буття квінтесенції сформульованих вище ідей, що сприяє забезпеченню її психологічної захищеності як базової потреби, розвитку її самостійності як феноменальної властивості особистості.

Фундаментальною психологічною передумовою розвитку психологічної захищеності виступає наступне.

Захищеність як важлива умова розвитку особистості виникає з моменту народження, коли його потреба в тактильних контактах, догляд за ним і увага з боку матери або особистості, що заміщає її, приводять до формування прихильності, відчуття глибокої довіри, яку Е.Еріксон розглядав як фундаментальної психологічної передумови всього життя. Це відчуття формується на основі досвіду першого року життя дитини і перетворюється на установку, що визначає його відношення до себе і світу. Під довірою Е.Еріксон мав на увазі довіру до самого себе і відчуття незмінного позитивного ставлення до себе інших людей.

Про вірогідне існування вікових особливостей опірності особистості указує ряд дослідників, серед яких М. Anaut, У. Сугулнік [цит. за 9]. Практично не відоме те, як змінюється дана властивість особистості в процесі старіння людини, як змінюються ресурси опірності в літньому віці і чи є опірність особи незмінною по структурі і якості на кожному віковому етапі. Наголошується вірогідне зниження опірності літньої людини життєвим труднощам, яке може бути пов'язане із зниженням адаптаційних фізичних і психічних можливостей і не цілком адаптивним типом старіння. Також, дана проблема знайшла своє віддзеркалення у вивченні такого явища, як "успішна старість", яке визначається деякими дослідниками, наприклад, А. Агюетте, як оксюморон (стилістична фігура, що позначає поєднання протилежних за значенням слів), оскільки процес старіння в буденному розумінні не містить яких-небудь елементів, пов'язаних з успішним освоєнням життєвого простору. "Успішна старість" припускає високий рівень опірності, стійкості особи до життєвих труднощів, зв'язаних, перш за все, з проблемами, що безпосередньо з'являються у зв'язку з виходом на пенсію, зниженням фізичних можливостей, змінами в роботі деяких психічних функцій.

Формування у суб'єкта базової довіри до світу тісно пов'язане з розвитком прихильності. В рамках теорії прихильності Дж. Боулбі прихильність – це, перш за все, відношення до себе і людей, яке дає (або не дає) відчуття захищеності і безпеки, внутрішня позиція особистості [3].

Поняття "внутрішня позиція особистості" було введено Л.І.Божович, яку вона розуміла як спрямованість інтересів і прагнень, пов'язаних з потребою в знаходженні свого місця в праці, в житті. Внутрішня позиція формується в процесі життя і є віддзеркаленням того об'єктивного положення, яке займає суб'єкт в системі доступних йому суспільних відносин. Б.Г.Ананьев, услід за В.М. Мясіщевим, під позицією людини розумів складну систему відносин особистості (до суспільства в цілому, до спільнот, яким вона належить, до праці, людей, самої себе), установок і мотивів, якими вона керується в своїй діяльності [1]. За С.Л. Рубінштейном, без свідомості, без здатності свідомо зайняти певну позицію немає особистості. Він під позицією розумів вибіркове відношення особистості до цілей, що стоять перед нею, і завдань.

У онтогенезі розвитку психологічної захищеності відбувається зміна співвідношення, значущості зовнішніх умов і внутрішньої позиції. Оскільки з перебігом життя основні потреби особистості міняються відповідно до закономірностей її розвитку, то і зміст психологічної захищеності розвивається і наповнюється різним змістом. При цьому міняється і роль суб'єкта в забезпеченні власної захищеності. Якщо в перші роки життя саме мати або особа, що замінює її, забезпечує задоволення потреб дитини, то потім вже особистісні якості суб'єкта, його внутрішня позиція в процесі вирішення проблем адаптації до життя дають йому відчуття психологічної захищеності.

Психологічна захищеність має як комунікативне, так і наочне (буттєве) і природне коріння. Знайома обстановка, звичні речі додають упевненість і відчуття захищеності в будь-якому віці.

Проблема психологічного часу, як структурної ланки самосвідомості особистості (В.С.Мухіна), виступає чинником ризику формування психологічної незахищеності [7]. Втрата сімейного коріння, традицій, генетичної пам'яті, приналежність до власного роду наносить психологічну травму і позбавляє людину упевненості в житті.

В науці відчуття психологічної захищеності може існувати у чотирьох видах станів: реальна психологічна захищеність; психологічна квазізахищеність; психологічна незахищеність; психологічна квазінезахищеність.

Для виявлення ролі соціально-психологічних особливостей психологічної захищеності особистості був використаний Гиссенський особистісний опитувальник. За допомогою t-критерія Стьюдента було виявлене, що існують достовірні відмінності по таким характеристикам особистості з різним рівнем захищеності, як уявлення про свою соціальну привабливість, домінування, соціальні здібності (таблиця 1).

Таблиця 1

Соціально-психологічні особливості особистості з різним рівнем психологічної захищеності

Показники	Середньогрупові значення, стандартні відхилення		Значення t-критерія
	Високий рівень	Низький рівень	
Соціальне схвалення	53,66±19,37	38±16,48	2,92**
Домінантність	57,20±9,04	49,5±12,23	2,62**

Примітка: статистично достовірні відмінності між показниками Гіссенського особистісного опитувальника: * - при $p < 0,05$, ** - при $p < 0,01$

В результаті було виявлено, що достовірні відмінності діагностовано по трьом шкалам Гіссенського опитувальника – це шкали соціального схвалення, домінантності і соціальних здібностей. Для осіб з високим рівнем психологічної захищеності більшою мірою властиві упевненість в своїй позитивній соціальній репутації, соціальній привабливості, популярності, пошані оточуючих людей, вони успішніше взаємодіють зі своїм соціальним оточенням. Також, їм, в порівнянні з особами з низьким рівнем захищеності, більшою мірою властиві такі особистісні якості як поступливість, терплячість, нездатність до агресії, а також схильність до підпорядкування і залежності від інших людей. Комплекс якостей, відбиваних шкалою соціальних здібностей, дозволяє зробити висновок про те, що особистість з високим рівнем захищеності характеризується більшою самостійністю і упевненістю в собі, розвиненішою здібністю до тривалих і міцних міжособистісних відносин.

Таким чином, можна зробити наступні висновки.

1. Психологічну захищеність особистості можна розглядати як поєднання двох груп змінних (внутрішньої позиції і зовнішніх умов), яке динамічно залежить від простору і часу.

Психологічна захищеність виникає в результаті формування відчуття базової довіри в ранньому онтогенезі і забезпечення продуктивної адаптації до життя в процесі взаємодії особистості з середовищем. У міру дорослішання зростає роль самої особистості у формуванні психологічної захищеності. Внутрішня позиція особистості, сприяючи розвитку психологічної захищеності, характеризується: ціннісним відношенням до себе, іншим, миру в цілому; рефлексією на себе і інших, адекватною самооцінкою; самостійністю; соціальною активністю і відповідальністю за свої вчинки і загальну лінію життєвого шляху; реалістичними життєвими планами, знанням своїх прав і обов'язків і усвідомленням їх взаємозв'язку.

Інваріантами, що забезпечують формування психологічної захищеності особистості в різних соціальних ситуаціях виступають: розуміння суб'єктом свого дійсного положення; наповненість психологічного часу (минулого, сьогодення і майбутнього) як структурної ланки самосвідомості особистості; упевненість в постійності соціальної ситуації; психологічна допомога в мінімізації наслідків травмуючих життєвих подій; достатність всіх видів турботи і допомоги; позитивне, ціннісне відношення з боку соціального оточення.

При характеристиці психологічної захищеності особистості необхідно враховувати її індивідуальні особливості, внутрішню позицію, а також умови її розвитку. Формуванню психологічної захищеності сприяє активна роль особистості у визначенні власного буття (її самостійність і відповідальність).

2. В несприятливих умовах формується особлива внутрішня позиція – психологічне капсулювання, яке полягає у відчуженому відношенні до інших і до себе, відсутності самостійності і відповідальності за свою поведінку, часовій обмеженості життєвих планів. Стан психологічного капсулювання приводить до прагнення суб'єкта знаходитися в освоєних стереотипах життєдіяльності в умовах обмеженого соціального простору, який визначає його розвиток, перш за все, як соціальної одиниці, націленої на реалізацію простих соціальних очікувань.

Формально забезпечений соціальний захист створює у особистості ілюзію психологічної захищеності, носить примітивний, компенсаторний характер і може розглядатися як квазізахищеність, оскільки забезпечує лише ситуативну психологічну захищеність і легко руйнується при зіткненні з реальним життям.

3. Вступ особистості до самостійного життя приводить до того, що внутрішня позиція в результаті неготовності до самостійного життя, низького рівня соціальної компетентності, неспроможності життєвих планів (освітніх, професійних тощо) стає відчуженою до всього соціуму, трудової діяльності, що виявляється в утриманні, наявності рентних установок, рецептивних орієнтацій, підвищеного рівня віктимності, відсутності трудової мотивації.

Умовами, сприяючими формуванню відчуття психологічної захищеності особистості, виступають: соціальна компетентність; сформована мотивація трудової діяльності; соціальна захищеність в самостійному житті; випереджаючий характер формування соціальних мереж, що включають родичів, людей в місці мешкання, навчання, роботи; створення системи соціально-психологічної підтримки особистості; включення її в нормативне середовище буденного життя.

Виявлено, що чинниками, які дозволяють особистості відчувати себе психологічно захищеною в самостійному житті, є позитивні зв'язки з членами сім'ї, рівень освіти, наявність власної сім'ї.

4. Психологічна захищеність є результатом успішної адаптації особистості до нових умов її розвитку.

Показниками загальної адаптованості особистості можуть служити фізіологічна, мовна, емоційна, сімейна, соціальна адаптації. Тривалість адаптації варіює від шести місяців до двох років.

5. Виділено існування чотирьох граничних видів станів психологічної захищеності: 1 – реальна психологічна захищеність; 2 – психологічна квазізахищеність; 3 – психологічна незахищеність; 4 – психологічна квазінезахищеність. Кожен вид характеризується своїм змістом внутрішньої позиції, емоційними і поведінковими проявами особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л., 1969. – С. 228.
2. *Баева И.А.* Психологическая безопасность в образовании : [монография] / И.А. Баева. – СПб.: Издательство "СОЮЗ", 2002. – 271 с.
3. *Боулби Дж.* Привязанность / Дж. Боулби. – М., 2003. – С. 228.
4. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М., 1996.

5. *Пиаже Ж.* Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М., 1994.
6. *Рубинштейн С.Л.* Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1976.
7. *Мухина В.С.* Феноменология развития и бытия личности / В.С. Мухина. – М., 1999.
8. *Эриксон Э.* Детство и общество / Э. Эриксон. СПб., 1996.
9. *Ronald S.F.* Help for the hopeless child. Washington, 1998.

Подано до редакції 21.11.11
